# *Kur'an'ı Kerim'de Zaman Kavramı*

**Dr. Ertuğrul DÖNER**
Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi

**Özet:** İnsanoğlu tarih boyunca zamanı/dehri anlama ve anlamlandırma gayreti içinde olmuştur. İnsan yaşamının ve düşünsel faaliyetinin temel paradigmalarından biri olan zaman, ilk nazarda çoğumuza aşina gelse de, tanımlanmaya çalışınca ilk veçhesini kaybederek bir varoluş problemi olduğunu hissettirmektedir. Bu bağlamda zaman konusunda birçok farklı görüş ileri sürülmüş, hemen hemen her toplum kendi kültür ve düşünce yapısına uygun bir şekilde zamanı tanımlama yoluna gitmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Zaman, dehr, gün, felek, kader.

## The Term of Time in the Qur'an

**Abstract:** Human being have sought to understand and interpret "time (al-dahr)" throughout history. Time, one of the basic paradigms of human life and intellectual efforts, shows itself, as we attempt to define it, as an existence problem by loosing the first face, even it looks familiar at the first view. In this context, many opinions related time have been expressed, and almost every society has defined "time" according to its culture and mentality.

**Key Words:** Time, dahr, day, falaq, fate.

İnsanoğlu tarih boyunca zamanı/dehri anlama ve anlamlandırma gayreti içinde olmuştur. İnsan yaşamının ve düşünsel faaliyetinin temel paradigmalarından biri olan zaman, ilk nazarda çoğumuza aşina gelse de, tanımlanmaya çalışınca ilk veçhesini kaybederek bir varoluş problemi olduğunu hissettirmektedir. Bu bağlamda zaman konusunda birçok farklı görüş ileri sürülmüş, hemen hemen her toplum kendi kültür ve düşünce yapısına uygun bir şekilde zamanı tanımlama yoluna gitmiştir.

Sözlükte "kısa veya uzun vakit, az ya da çok süren bölünebilir müddet" gibi anlamlara gelen zaman kelimesinin (çoğulu ezmine/zemenin [çoğulu ezmân, ezmün]) örfte altı ayı aşmayan bir süre için kullanıldığı belirtilir. Dil âlimleri de

zamanın iki ile altı ay arasında bir müddeti kapsadığını ifade ederler. Ezmân'ın "bir insanın yaşadığı ömür" anlamına geldiği de kaydedilir. "Meyve zamanı, hurma zamanı, panayır zamanı, yaz ve kış zamanı" şeklinde belirli birtakım olaylar bağlamında, her yıl gerçekleşen dönemler ve mevsimler için kullanılan zaman kelimesi, bir kimsenin yönetimde kaldığı süre için de kullanılmaktadır.

Zaman kelimesinin kökeni, eski bir İran dini akımı olan Zurvanizm'e kadar dayandırılmaktadır. Farsçada Zervan ya da Zorvan olarak telaffuz edilen Zurvan, (Avesta dilinde Zrvan; Pehlevice Zaravan) Avesta'da zaman anlamında; zamanın kutsallığını kabul eden ikincil bir tanrının adı olarak kullanılmaktadır. Eliade, Avesta'da zaman için kullanılan terimin "thwaşa" olduğunu ve sözcük olarak tam karşılığının "Aziz" veya "Acele eden" anlamlarına geldiğini ifade eder. Widengren'e göre bu sözcüğün en başından beri gök kubbeyi ifade eden, yazgılara hükmeden bir gök tanrıya özgü sıfatlardan biri olduğunu dile getiren Eliade, büyük olasılıkla Zurvan'ın başlangıçta zamanın kaynağı olan, iyi ve kötü talihi dağıtan, yazgıya hükmeden bir gök tanrısı olduğunu belirtir. Zurvan'ın arkaik bir yapıya sahip olduğunu söyleyen Eliade'ye göre o, kozmik kutuplaşmalarda her türlü uzlaşmaz zıtlığı bünyesinde bir arada barındıran bazı ilkel tanrıları hatırlatır.

Gerek "zaman" kelimesi gerekse kelâm ve felsefede zamanın süresini belirten "müddet", sürekliliğini ifade eden "devam", zamanda öncesizliği belirten "ezel" ve "kıdem" gibi felsefî terimler Kur'an'ı Kerim'de geçmez. Buna karşılık gece ve gündüz, tan yerinin ağarmasından güneş doğuncaya kadar olan zaman, gündüz içerisinde herhangi bir saat, ikindi vakti, sabahın erken saatleri veya akşamın geç vakitleri, "sürekli zaman" ve dehr anlamı taşıyan *asr* kelimesi Kur'an'ı Kerim'de yer alır. *Hîn*, bir şeyin elde edilme ve meydana gelme vakti, devam eden şey, ecel, kıyamet günü, süre, müddet, belirsiz zaman, dehr, dehr'den bir vakit, zamanın tamamı, kırk yıl, yedi yıl, iki yıl, bir yıl veya daha fazlası, altı ay ve iki ay gibi süreler için kullanılır. *Ebed*, dehr, sonu olmayan dehr, daima, her zaman, parçalara ayrılamayan zaman, mutlak zaman anlamlarındadır. Ölüm vakti, insan hayatının tayin edilmiş süresi, ömür, her topluluğa verilen belirli bir süre/belli bir yaşam süresi, belirlenmiş zaman anlamında kullanılan *ecel* kelimesi Kur'an'ı Kerim'de çokça geçer. *Sermed*, kesilmeksizin akıp giden, devam eden zaman, uzun gece, geceye veya gündüze ulaşan zaman, süreklilik, Allah'ın geceyi ve gündüzü kıyamete kadar uzatması/devam ettirmesi anlamlarına sahiptir. *Dehr*, sözlüklerde sınırı belli olmayan uzun zaman, sürekli zaman anlamında ve çoğu yerde zaman kelimesiyle karşılaştırmalı olarak kullanılır. Ezherî'nin *Tehzîbü'l-Luğa* adlı eserinde dilci Şemir'in dehr ve zamanın bir olduğu/aynı anlama geldiği şeklindeki görüşüne yer verilmiş, dilci Ebû Heysem'in ise Şemir'in zaman ve dehr konusunda yanlış düşündüğü nakledilmiştir. Ona göre zaman; meyve zamanı, hurma zamanı, yaz ve kış zamanı şeklinde özellikle iki veya altı aylık zaman dilimini kapsarken, dehr sonsuzdur. Ayrıca Ezherî, Arapların dehri, uzun dönemden bir dönem (dehr) manasında kullandıklarını ve dünya hayatının tamamı için dehr denildiğini belirtmiştir. Zaman kelimesinin dehrin az veya çok bütün parçalarında kullanılması sebebiyle daha umumî ve genel bir manaya geldiğini ifade eden Elmalılı Hamdi Yazır, zamanın geçmiş, şimdiki ve gelecek kısımlarına ayrıldığını ve kâinatın baştan sona kadar bir uzamasının ifadesi olduğundan dehrin makamlarından bir parça olduğunu söylemiştir. De-

vam etmek, uzun zaman kalmak anlamında masdar olan *huld* (hulûd) kelimesi ise "uzun zaman, süreklilik" anlamında isim olarak da kullanılır. Dil âlimlerinin belirttiğine göre huld'un asıl anlamı, "bir şeyin tabii hali üzere devam edip değişme ve bozulmaya maruz kalmaması veya değişmenin uzun zaman sonra gerçekleşmesi"dir. Buna göre huld kavramının sözlük anlamları içinde "ebediyet" yoktur. Kelime ayrıca "ebedî" manasında cennetin isimlerinden biri olarak da kullanılır. Belirsiz bir süre, ard arda geçen uzun seneler, uzun devir/dönem ve dehr gibi anlamlara gelen *hukub* kelimesi için dilciler yıl/yıllar, iki yıl, otuz yıl veya daha az ya da daha fazla bir süre, seksen yıl ya da daha fazla bir süre, bin yıl gibi birbirinden oldukça farklı zaman aralıkları vermişlerdir.

Zamanın/dehrin âlemdeki oluş ve bozuluşlarda etkin olduğu şeklinde formüle edilebilecek bir yaklaşım çeşitli toplumlarda birçok taraftar bulmuştur. Cahiliye Araplarında da özellikle kader ve ölüm düşüncesiyle paralel bir şekilde yaratılış, ilahi kanunlar, ahiret hayatı, hesaba çekilme, cennet ve cehennem, huld gibi bazı konular zaman/dehr ilişkisiyle açıklanmaya çalışılmıştır. Cahiliye Arapları ölüm düşüncesine merak saldıkları halde, öldükten sonra insanın başına ne geleceği ne olacağı şeklinde bir düşünceye yer vermemiş, dünya hayatından sonra bir şeyin olmayacağı, vücudun toprağa girdikten sonra çürüyeceği ve ruhun rüzgâr gibi uçup gideceğine inanmışlardır. İslam'dan önce Araplar yaratma işini Allah'ın yaptığına inanmakla birlikte, yaratma sonrası insanın yaratıcısıyla bütün bağlarının kesildiğine ve hayatın daha kuvvetli bir başka varlığın yönetimine geçtiğine inanmaktadır. Bu varlığın yönetimi insanın ölümüne kadar devam eder ve ölüm bu zalim diktatörün son hamlesidir ve onun adı dehr'dir. İlk yaratılıştan sonra dehrin dizginleri eline aldığına inanan kimseler, başlarına bir musibet, felaket geldiğinde bunu dehrden bilir ve dehre söverlerdi. Dehrin kızlarının öldürücü oklarını atması karşısında insanın çaresizliği, dehrin kanca gibi dişlerini açmış beklemesi, dehrin köpek dişleriyle insanı ısırması ve yaşlılığın dehrin bir oyunu olduğu gibi, küçüklerin akıbetinin de dehrin hükmüne boyun eğmek olduğu şeklindeki ifadeler bazı Cahiliye şiirleri içerisinde yer almaktadır.

Kur'an'ı Kerim'de Câsiye 45/24. ayette "Onlar, "Hayat bu dünyada yaşadığımızdan ibarettir. [Tesadüfen geldiğimiz] bu dünyada birilerimiz ölür, birilerimiz doğar ve bu hep böyle devam edip gider. Bizi yok edecek olan şey, zamanın akıp gitmesinden, ömrün bitmesinden başka bir şey değildir." diyorlar. Hâlbuki onlar bu konuda gerçeği bildiklerinden değil, sırf ölüm sonrası dirilişten derin şüphe duyduklarından böyle söylüyorlar." şeklindeki ifadelerde Cahiliye devri insanının hayatını ve ölümü hiç durmadan akıp giden zamanın öğütücü etkisine bağlayıp ahireti inkâr eden tutumunu kınamak ve İnsan (Dehr) 76/1. ayette "Gerçek şu ki kendisinden "insan" olarak söz edilmeye değer bir varlık hâline gelinceye kadar insanın üzerinden uzun zaman geçti." şeklindeki ifadelerde insanın yeryüzünde tam anlamıyla insan sıfatıyla anılması noktasında "çok uzun bir zaman" geçtiğini vurgulamak için "dehr" kelimesi kullanılmıştır.

Mücâhid (ö. 104/722) dehrin "yıllar ve günler" anlamına geldiğini belirtmiş, Katâde (ö. 117/735) ise dehri "yaşadığımız ömür" diye açıklamıştır. Her iki anlamın da bir olduğunu ifade eden Kurtubî (ö. 671/1273), dehre "geçip giden zaman" şeklinde mana verilebileceğini belirtmiştir. Râğıb el-İsfahânî (ö. 502/1108) dehrin, kâinatın var oluşunun başlangıcından sonuna kadar olan

müddetin ismi olduğunu ifade etmiştir. Uzun bir müddete dehr denilebileceğini söyleyen Râğıb, zamanın az bir müddete denilmesi itibarıyla dehrden farklı olduğunu ifade etmiştir. Bir kimsenin dehri ifadesinin, onun hayat müddeti anlamına geldiğini belirten Râğıb, dehrin masdar veya isim olabileceğine işaret ederek, masdar olduğunda kahretmek, yenmek ve istilâ etmek, isim olduğunda ise vakit, bütün zaman, kâinatın baştan sonuna kadar akıp geçmesi manalarına geldiğini söylemiştir.

Ebû Hüreyre (ö. 58/677) Hz. Peygamber'in: "Cahiliye dönemi insanları 'Bizi gece ve gündüzden başkası helak etmiyor. Bizi helak eden, öldüren ve bize hayat veren odur' diyor ve dehre sövüyorlardı. Yüce Allah da şöyle buyurmaktadır: Âdemoğlu dehre (zamana) söverek bana eziyet veriyor. Hâlbuki dehr benim, iş benim elimdedir. Geceyi ve gündüzü ben evirip çeviririm." buyurduğunu rivayet etmektedir. Kurtubî, Buhârî ve Müslim'de benzer şekilde rivayet edilen bu hadisin, *Muvatta*'da "Sizden herhangi bir kimse sakın zaman kahrolsun demesin. Çünkü Allah dehrin kendisidir." şeklinde nakledildiğini belirtmiştir. "Dehr, Allah'ın isimlerindendir" diyenler bu hadisi delil göstermiş ve şu ifadelere yer vermişlerdir: "İlim adamlarından dehri Allah'ın isimlerinden biri olarak kabul etmeyenlerin bu yaklaşımları, Arapların Cahiliye dönemindeki tutumlarını reddetmek ile açıklanabilir. Çünkü onlar, Allah'ın bu ayetle haklarında haber verdiği şekilde, asıl failin zaman olduğuna inanıyorlardı. Bu bakımdan onlara herhangi bir zarar, sıkıntı ya da hoşlanmadıkları bir şey gelip çattığında bunu zamana nispet ediyorlardı. Bu hususta kendilerine: "Siz dehre (zamana) sövmeyiniz. Çünkü Allah zamanın kendisidir. Yani sizin zamana izafe ettiğiniz bu işlerin faili yüce Allah'ın kendisidir. Dolayısıyla bu sövme -haşa- O'na gider" denildi ve bu sebepten onların bu tutumları yasaklanmış oldu." Bu kanaatin doğruluğunun delilini Ebû Hüreyre'nin Hz. Peygamber'den naklettiği "Âdemoğlu Bana eziyet veriyor..." hadisi ile destekleyen Kurtubî, Ebû Ali es-Sakafî'nin şu beyitleri ile sözlerine devam eder: "Ey başına bir musibet geldi mi zamana sitem eden kişi! Sana sıkıntı vermesi sebebiyle zamanı kınama! Çünkü zaman, bir memurdur ve onun bir amiri vardır. Zaman da o amirin emrine boyun eğer. Nice kâfir vardır ki pek çoktur serveti ve küfrüne rağmen kat be kat artar. Nice mümin de vardır ki bir dirhemi yoktur da fakirliğine rağmen imanı artar."

Müşrikler tarafından olumsuz bir şekilde yorumlanan dehre, hakikatte yok ise de bir kudret bir ilahlık payesi verilmiş gibidir. Fakat Kur'an'ı Kerim'de her şeyin faili ve maliki olduğu ifade edilen Allah'ın kudret ve yaratma alanına dehr de dâhildir. Evvel ve âhir olan Allah tüm varlık âleminin nihai varisidir. Netice itibariyle *hîn* ve *dehr* de dâhil, Allah'tan bağımsız olarak var olma gücü hiçbir şeyde mevcut değildir. Ayrıca Kur'an'ı Kerim bize dünya ve ahiret hayatını anlatırken, dünyevi, fani ve muvakkat olana bağlanma/saplanma tehlikesine de sıklıkla atıfta bulunur.

Zamanın devrî oluşu ve bunun âlemdeki kozmik düzenle ilişkisi tarih öncesi dönemlerden beri bilinmekle beraber başlangıçta zamanın takvim kullanımına temel teşkil edecek şekilde nasıl bölündüğü belli değildir. Bununla birlikte ilk zaman bölümlemelerinin ay ve güneşin periyodik hareketlerine bağlı olarak yapıldığı tahmin edilebilir. Bilhassa ayın safhalarından hareketle otuz günlük zaman biriminin tespiti takvim hazırlama konusunda ilk adımı teşkil eder. Otuz

günlük safha içerisinde tabiattaki canlı yapıda meydana gelen periyodik değişim muhtemelen hafta anlayışına yol açmıştır. Astronomik bir temele dayanmayan yedi günlük zaman birimi, Sâmî kültürlerde ayın dünya etrafında dönerken geçirdiği dört safhanın (yeni ay, ilk dördün, dolunay ve son dördün) yedişer gün sürmesinden veya ayın yedi gezegende konaklaması inancından kaynaklanmış olmalıdır.

Kur'an'ı Kerim'de zamanı ifade eden kelimeler hem işin ya da ibadetin vaktini belirlemek/bildirmek yahut tarihi bir hadiseye atıfta bulunmak amacıyla kronolojik bağlamlarda, hem de kozmolojik anlamda yer alır. Yevm (gün), şehr (ay) ve sene (yıl) gibi sınırlı zaman belirten bu süreler içerisinde en çok kullanılanı yevm kelimesidir. *Yevm*, güneşin doğuşundan batışına kadar geçen süreye verilen addır. Yevm kelimesinin dehr anlamına geldiği de söylenmiştir. Geleneksel İslam toplumunda gün olarak zaman, gece ve gündüzden oluşan iki birimdir. Ancak bu konuda gecenin mi, yoksa gündüzün mü gün tanımını temsil ettiği noktasında mutlak bir görüş birliği yoktur. Çoğunluk gecenin günü temsil ettiğini iddia ederken, bazı kimseler günü belirleyen şeyin gündüz olduğunu söylemişlerdir.

Araplar Cahiliye döneminde haftanın birinci gününe "Evvel", ikinci gününe "Ehven", üçüncü gününe "Cubâr/Cebbâr", dördüncü gününe "Dubâr/Debbâr", beşinci gününe "Mu'nis", Cuma gününe "Arûbe" ve Cumartesi gününe "Şiyâr/Şeyyâr" adını vermişlerdir. İslami dönemde ise günlerin isimlendirilmesi konusunda birtakım rivayetler mevcuttur. İbn Abbas'tan gelen bir rivayette "Allah, birinci günü yaratmış ve ona "Bir" adını vermiştir. Daha sonra ikinci günü yaratmış ve ona "İkinci" demiş, ardından sonraki günleri yaratmış ve onlara "Üçüncü", "Dördüncü", "Beşinci" adlarını vermiştir. "Cuma" günü yaratıkların toplanma günüdür. "Cumartesi" ise Âdem'in yaratıldığı ve yaratılışın kesintiye uğradığı gündür.

Kur'an'ı Kerim'de "Gece ve gündüzün birbirini takip etmesinde, sürelerin değişmesinde, Allah'ın göklerde ve yerde yarattığı bütün her şeyde, O'nun kudretine", işaret edilmiş, akıl sahibi kimselerin düşünüp ibret almasını gerektirecek bu ifadelerde Allah, zamanın yaratıcısı ve düzenleyicisi olarak vasfedilmiştir. Yine Kur'an'ı Kerim'de "Allah'ın insanların uyuyup dinlenmesi için geceyi karanlık, çalışıp işlerini görmeleri için gündüzü aydınlık kıldığına" dikkat çekilmiştir. Bununla birlikte İsrâ 17/12. ayette "…yılların sayısını, ayların ve günlerin hesabını yapabilesiniz diye her yeni günün başlangıcında gecenin işareti olan ayı görünmez kılıp gündüzün işareti olan güneşin meydana çıkarıldığına" işaret edilerek gün, ay ve yılların hesaplanabilir oluşu, kâinattaki her şeyin bir ölçü ile devam ettiği belirtilmiştir. Yine Kur'an'ı Kerim'de "Her yeni güne başlarken Rabbini (namazda) överek yücelt", "Sabah namazından önce, öğleyin soyunup döküdüğünüz zaman ve bir de yatsı namazından sonra", "Namazlara, özellikle orta namaza (sabah veya ikindi namazına)", "Gerek akşam vaktine girdiğinizde gerek sabaha eriştiğinizde (namazla) Allah'ı zikredin", "…öğle ve ikindi vakitlerine eriştiğinizde (namazla) Allah'ı zikredin", "Sabah-akşam demeden Rabbinin adını anmaya devam et", "Güneşin doğuşundan ve batışından önce (namazla) Rabbini överek yücelt", "Güneşin zevalinden gecenin karanlığı basıncaya kadar (belli vakitlerde) namaz kıl", gibi ayetlerde gün (günün belirli zamanları) kav-

ramı namaz ve ibadet/dua vakitleriyle de ilişkilendirilmiş ve birçok ayette "gece ibadeti"nin önemine değinilmiştir. Ayrıca Kur'an'ı Kerim'de "sabahın aydınlığına", "kuşluk vaktine ve karanlığı çöken geceye", "her yeri karanlığa bürüyen geceye, ortalığı aydınlatan gündüze", "akşamın alacakaranlığına, geceye ve onun karanlık örtüsü altında barınan her şeye" ve "aya, geçip giden geceye, ağaran sabaha andolsun ki" şeklindeki yemin cümleleriyle Allah'ın kudretine vurgu yapılmış, insanlara birtakım nasihat ve hatırlatmalarda bulunulmuştur.

Kur'an'ı Kerim'de kâinatla ilgili verilen bilgilerde göklerin ve yerin yaratılışının belirli günlerde inşa edildiği anlatılmıştır. "Göklerin, yer ve ikisi arasında bulunan her şeyin altı günde/evrede" yaratıldığı ifade edilmiş, inkâr edenlere Allah'ın kudretini görüp düşünmeleri gerektiği ve Allah'ın insanların yapıp ettiklerini gördüğü belirtilmiştir. Ayrıca Kur'an'da gün kelimesi "din/hesap günü", "kıyamet günü", "sûra üflendiği gün", gibi önemli birtakım gün/zamanlar için de kullanılmıştır.

Hilâlin ilk doğuşu yeni bir ayın veya yılın başlangıcını göstermekte olup ramazan orucu ve hac gibi her yıl tekrarlanan bazı ibadetlerin ve diğer uygulamaların özel zamanlarını tayin bakımından görülmesi önem taşır. Ayrıca Tevbe 9/36. ayette "Allah katında ayların sayısı, O'nun gökleri ve yeri yarattığı zaman belirlediği düzen gereği on iki olduğu ve bunlardan dördü (Zilkâde, Zilhicce, Muharrem ve Receb) haram, yani savaşın yasak olduğu" aylar olduğu belirtilmiştir. Kur'an'ı Kerim'de sadece Ramazan ayının adı geçmekte olup, Kur'an'ı Kerim'in indirilmeye başlandığı zamanın bin aydan daha hayırlı kabul edildiği Kadir gecesi olduğu belirtilmiştir.

**SONUÇ**

Geleneksel toplumlarda ve özellikle de konumuz itibariyle İslam öncesi Arap toplumunda zaman kavramı, bizim bugün anladığımız bağlamdan oldukça farklı algılanmış, daha çok insanların gündelik faaliyetlerine, genel anlamda da hayatlarına yön veren bir varlık olarak görülmüştür. Zamanın yıkıcı gücü özellikle insan varlığının sona ermesinde kendini gösteren olumsuz bir fail ve malik olarak görülen dehr zamanla farklı isimler almıştır (*meniyye* (çoğulu menâyâ), *menün*, *himâm*, *humme*). Açıkçası bu kelimelerin hepsi ölüm manasına gelir ki burada dehrin ölüm üzerinden kendini gerçekleştirdiğine inanılmıştır. Dehrin bu sonlandırıcı etkisi deterministik bir karakteri haizdir. İnsanın hayattan ayrılması önceden tayin edilmiş ve insan buna zorlanmıştır. Herkesin karşılaşacağı bir günü; yani eceli vardır. Ve bu zamanla *kader* kavramıyla da bütünleşmiş bir yapıya dönüşmüştür.

Dehre sövme anlayışı Araplardan İranlılara oradan da Türk İslam dünyasına geçmiştir. Bugün Anadolu kültüründeki felek mefhumu ile Arapların dehr anlayışı arasında benzerlikten bahsetmek mümkündür. Dilimizde halen kullanılan "kahpe felek", "zalim felek", "feleğin sillesini yemek" gibi zamana/dehre şikâyet belirten ifadeler dehr anlayışını bu topraklardaki yansımasının bir neticesidir de denilebilir.

Kur'an'ı Kerim'de zamanı ifade eden kelimeler bir işin ya da ibadetin vaktini belirlemek/bildirmek yahut tarihi bir hadiseye atıfta bulunmak amacıyla kullanılmış, Allah'ın yaratıcı vasfına, özellikle kudretine vurgu yapılmıştır.

**KAYNAKÇA**

Abdullah Karahan, "Zamana Sövmeyi Yasaklayan Hadisin Tenkid ve Tetkiki", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 17, sayı: 2 (2008).

Bekir Topaloğlu, "Huld", *DİA*, İstanbul 1998.

Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih*, thk. Mustafâ Dîb el-Buğâ, Beyrut 1993.

Ebû Abdillah Muhammed Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Beyrut 1981.

Ebû Abdillah Muhammed Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Beyrut 2006.

Ebû Mansur Muhammed Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, Beyrut 2004.

Ebü'l Fazl Cemâlüddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Kahire 1119.

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşâ fî Sınââti'l-İnşâ*, thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddin vd., Beyrut 1987.

Ebü'l-Feyz Muhammed Murtaza ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdüssettar Ahmed Ferrac, Kuveyt 1965.

Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd., Kahire 2000.

Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin Mesûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut trs.

Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Kahire 1991.

Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredat fî Garîbi'l-Kur'ân*, Beyrut trs.

Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl*, Riyad 1998.

Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1979.

Hayreddin Karaman, "Cuma", *DİA*, İstanbul 1993.

Hayreddin Kızıl, "Zurvanizm'in Kuruluşu ve Sasaniler Dönemindeki Etkileri", *Ekev Akademi Dergisi*, yıl: 17, sayı: 56 (2006).

İlhan Kutluer, "Zaman", *DİA*, İstanbul 2013.

Kürşat Demirci, "Hafta Tatili (İslam'dan önceki Din ve Toplumlarda), *DİA*, İstanbul 1997.

Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Abudabi 2004.

Mary Boyce, *Zoroastrians their Religious Beliefs and Practices*, Boston 1979.

Mehmet Alıcı, *Kadim İran'da Din: Monoteizm'den Düalizm'e Mecusi Tanrı Anlayışı*, İstanbul 2012.

Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Gotoma Budha'dan Hıristiyanlığın Doğuşuna*, çev. Ali Berktay, İstanbul 2003.

Mustafa Fayda, "Arûbe", *DİA*, İstanbul 1991.

Mustafa Öztürk, "Kur'an'da ve İslam Öncesi Arap Düşüncesinde "Dehr" Kavramı", *OMÜİFD*, sayı: 16 (2003).

Osman Nuri Küçük, "Zaman Düşüncesinin Tasavvufî Açılımı", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, cilt: 3, sayı: 9 (2002).

Ramazan Altınay, "Erken Dönem İslâm Toplumunda Zaman (Gün-Ay-Mevsim-Yıl) Anlayışı ve Günlük Hayata Etkileri", *Dinî Araştırmalar*, cilt: 7, sayı: 21 (2005).

Sadık Kılıç, "Modern Toplumun Bunalımında Zamana Bakış Açısının Payı ve Mircea Eliade", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 6 (1986).

Toshihiko Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Ankara 1975.